

A JOG RACIONALIZÁLÁSA.

Fejtegetéseimnek nem célja vitába szállni a mai racionalizálási törekvések képviselőinek elgondolásaival vagy a racionalizálás elvi ellen-ségeivel. Ha mégis lényegeset mondhatok mindkét irányzat számára, ezt a mondanivalómat röviden úgy foglalnám össze, hogy mindkettőt fokozot-tabban kritikai alapra kellene helyezni. Saját lényegének ismerete, saját relativitásának, perspektivitásának és partikularitásának szem előtt tar-tása, kritériumainak és határainak kritikai öntudata elengedhetetlen fel-tétele a jog sikeres racionalizálásának.

A jog racionalizálására irányuló törekvéseknek számolniuk kell azok-kal a szociológiai törvényszerűségekkel, amelyek a jog racionalizálódásának a határait megszabják. Bármily újszerű problémái legyenek is manapság, a jog racionalizálása ősrégi probléma, amely úgyszólván a joggal egyidős. A probléma gazdag története olyan tapasztalatoknak leszűrődését és olyan törvényszerűségeknek a megállapítását tette lehetővé, amelyeket büntet-lenül a mai törekvések sem ignorálhatnak. Ezeknek vizsgálata terén nagy érdemei vannak például Max Webernek, akinek jogszociológiája¹ voltaképp a jog racionalizálódásának az eszmetörténete és történelemelmélete. Az amerikai jogszociológusok közül Roscoe Pound² különösen a különböző jogszemléleteknek a jogra gyakorolt hatását, a jogfejlődés ciklusait és azok-ban a jogbiztonság és a méltányosság szempontjai szerinti racionalizálódás váltakozását, valamint a jog érvényesítésének (kikényszerítésének) és hatá-sosságának (eredményességének) a feltételeit kutatta elméletileg. Gyakor-latilag pedig az U. S. A. szesztilalmi törvényeinek kikényszerítését tanul-mányozó ú. n. Hoover-bizottság jelentésének megszerkesztésében való rész-vételével járult hozzá lényeges racionalizálási problémák tisztázásához.³ Cardozo bíró viszont a bírói funkció racionalizálásának kérdésével foglal-kozott.⁴ Végül Laski *Grammar of Politics*-ának II. része is nem egyéb, mint

¹ Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft*², 1925, 387—513.

² Irodalmi munkásságának felsorolását és jellemzését l.: *A Common Law ideológiája és a jogismeret ideológiája* (Társadalomtudomány, 1930) c. tanulmányomban.

³ V. ö.: *U. S. A. Prohibition und die sozialen Wirkungen des Rechts* (Archiv für angewandte Soziologie 4 (1932) 166—176) c. tanulmányommal.

⁴ Cardozo, B. N., *The Nature of the Judicial Process*, 1921; *The Growth of the Law*, 1924; *The Paradoxes of Legal Science*, 1928.

a politikai (közigazgatási), gazdasági intézmények, a bírói funkció és a nemzetközi szervezet széles körére kiterjeszkedő racionalizálási javaslat, amelynek a mű I. része az elméleti és filozófiai megalapozását kívánja szolgáltatni.

A határismeret természetéhez képest a jog racionalizálásának szociológiája nem nyújt közvetlen útmutatást konkrét racionalizálási problémák megoldásához. De az eszmetörténeti háttér átvilágításával, a kritériumok és határok, a feltételek elemzésével kritikai öntudatot adhat a racionalizálásnak. A jog racionalizálása emberi, alanyi tevékenység, amely eszközök és célok közti összefüggések felismeréséből és célkitűzésekből vagy értékelésekből tevődik össze. A maga egészében bele van tehát ágyazva vagy le van horgonyozva abba a történeti, eszmetörténeti és társadalmi háttérbe, amelyből ez a megismerő és értékelő alany előlép. E háttérrel — és benne a jog racionalizálásának szociológiai törvényszerűségeit — csakis a megismerés és az értékeszmék történet elmélete és szociológiája vizsgálhatja meg. A jog racionalizálása, saját háttérének e kritikai ismerete nélkül, mindenestre kockázatos, többé-kevésbé mindig naiv és majdnem bizonyosan sikertelen marad. Ahol a sikertől annyi boldogulás, a kudarcától annyi szenvedés várható, mint itt, a beavatkozás szenvedő alanya, a társadalom joggal elvárhatja, hogy a beavatkozó az emberileg elérhető legnagyobb biztonsággal dolgozzék.

Fejtegetéseim keretében a jog racionalizálásának szociológiai törvényszerűségei közül a kritériumok relativitását, a folyamat perspektivitását és végül annak transformációját kívánom kiemelni. Befejezőképpen pedig rámutatok arra, hogy ezek a szociológiai határok a jog sikeres racionalizálásának mily elengedhetetlen feltételeit indikálják.

A kritériumok relativitása. Racionalizálásnak nevezzük az egyszerűsítést, a leépítést, a takarékoság érvényesítését, az egységesítést, rendszerezést, fogalmilag következetes kiépítést, az áttekinthetőség és kiszámíthatóság fokozását, az eredményesség és tervszerűség emelését, új célgondolatokhoz, szükségletekhez, méltányossági, erkölcsi eszmékhez való alkalmazkodást. A közvélemény leépítést, egyszerűsítést, takarékoságot vár attól a racionalizálástól, amelyben a szakember talán a maximális tervszerűség és eredményesség módszerét látja. Racionalizálás volt a justinianusi kompiláció épügy, mint a római jog recepciója, a Common Law jogi formalizmusának megmerevedése épügy, mint annak fellazítása az Equity formátlan méltányosságával. Racionalizálódás volt a polgári és büntető törvénykezési eljárás eltechnizálása főképp a liberális szabadságesszme hatása alatt és racionalizálás annak leegyszerűsítése a gyorsítás és hatásosság érdekében. Racionalizálás címén követelik a jogalkotási tevékenység meghatározását és annak az elkerülhetetlen minimumra való szorítását. A hivatali munkaidő meghosszabbítását a munkaerő teljesebb kihasználása és annak ellenkezőjét a továbbképzés, művelődés, színvonalon maradás,

ressortközi eszmecsere, a lehajszoltság elkerülése és eleven, friss szellemi érdekelttség fenntartása, tehát a munka kvalitása érdekében. Szabatosságot és hajlékony rugalmasságot a jogszerkesztésben. Centralizációt az egységesítés és decentralizációt a lokális érdekek teljesebb érvényesülése érdekében. A «trial and error», az «inclusion and exclusion» módszerével óvatosan tovatapogatózó empirikus, kísérletező reformot és az egységesen átgondolt, tervszerű és systematikus, teljes és gyökeres racionalizálást.

Van ebben a chaosban még egyöntetű kritériuma a racionalizálásnak? Nem Cardozonak van-e igaza, aki a bírói funkció elemzése után megállapítván, hogy a jogelvet logikája, története, konvencionális vagy erkölcsi értékelése szerint négy különböző irányban lehet mindig továbbfejleszteni, kijelenti, hogy míg e négyféle módszert nem értékeltük s a közöttük való választás mértékét fel nem állítottuk, a bírói funkciót racionalizálni nem lehet. «El kell terjesztenünk a tant» — mondja ez a szellemes író egy gazdag bírói tapasztalat és ragyogó fejtegetéseinek eredményeképpen — «hogy nincs olyan tan, amely megválthatna bennünket a minden lépésnél elkerülhetetlen választás kínjától. . . Ennek a fluiditásnak, ennek a folytonosan mozgó approximációnak az átkát a jognak el kell viselnie, mert különben sokkal rettenetesebb átkokat nyer cserébe.» (*The Growth of the Law* (1924), 64—68.) Nem úgy hangzik-e ez, mint a jog racionalizálásának a halálos ítélete?

Weber formális és materiális racionalizálásról beszél. Az első fedi a szisztematikus, fogalmi kiépítést. Utóbbi pedig annyit jelent, hogy «a logikai általánosításoktól különböző kvalitatív dignitású normák, erkölcsi imperatívusok, utilitarisztikus vagy egyéb célszerűségi szabályok vagy politikai maximák jussanak szóhoz, amelyek úgy a külső jelek, mint a logikai abstrakció formalizmusát áttörik». Logikusan irracionális az, hogy: $3+2=6$. De teleologikusan irracionális az, ha tékozol, aki gazdagodni akar. A végső cél indokolhatatlanságát vagy indokolatlanságát pedig axiológikus irracionálisnak nevezhetjük.

Igaz, hogy a jog racionalitásának e háromféle kritériuma között is csak relatív különbség van. A fogalmi következetesség, a logikus racionalitás a jogbiztonság és kiszámíthatóság fontos célját szolgálja s ennyiben teleologikus is. Viszont a teleologikus irracionális is logikai, ha úgy formulázunk, hogy a cél és a célelles eszköz együttes akarását nem lehet megérteni. A végcél axiológikus irracionális is ugyancsak azt jelenti, hogy logikailag nem tudjuk igazolni, objektív megállást adni neki.

Ez az összefüggés a kritériumok között azonban, sajnos, nem garantálja, hogy azok minden esetben egyöntetű eredményre vezetnek. A jog racionalitásának a relativitását épp az mutatja, hogy ami végcéljában irracionális, az közvetlen célja szempontjából racionalis, s ugyanakkor rendszer vagy következetesség szempontjából ismét irracionális lehet.

A jog eszmetörténetének és szociológiájának az a megdönthetetlen tanúsága, hogy az akár külső szimbólumokhoz tapadó, akár a fogalmi

következetesség és logikai rendszeresség eszközeivel operáló jogi formalizmus, a jognak fogalmi rendszerré való végső sublimálása, speciális tényezők funkciója és speciális célok eszköze, amely más, materiális, célkitűzésekkel rendszeren többé-kevésbé súlyos ellentétbe kerül. A szigorú és méltányos, a merev és cseppfolyós jog harcának épp ez a lényege. Amikor 1797 március 10-én Lesurque-öt rablógyilkosság miatt kivégezték, mert noha az ítélet jogerőre emelkedése után kiderült, hogy egy különös hasonlóság bírakat és tanukat egyaránt megtévesztette, az ötszázak törvényhozó testülete úgy találta, hogy «egyetlen eset nem indokolhatja a korábban szabatosan megállapított formák megsértését», ez az a következetesség volt, amely célvak s amely Bismarckot egyik háziállat lelki berendezkedésére emlékeztette. Fogalmi alapon következtettek a harmadik javára szóló szerződés, a nemzetközi jog, a Nemzetek Szövetsége stb. «lehetetlenségére». A nemzetközi békét biztosító jogszabályok «fogalmi képtelenségéről» is beszélnek. Weber körülbelül úgy látja, hogy a formális racionalizálásban elsősorban a jogászi hivatás, az uralkodó hatalom s általában a birtokban lévők vannak érdekelve, míg a materiális racionalizálás új célgondolatok érdekében történik.

Ez azonban csak egyetlen példája a célracionalitás partikularitásának. A fiat justitia pereat mundus dilemmája ez. De nemcsak a jogbiztonság kerülhet ellentétbe a méltányossággal, a kiszámíthatóság a célszerűséggel, a kalkulálhatóság az anyagi igazsággal, a jogerő a jogeset konkrét igazságával, hanem a materiális célok egymás között is. A jog racionalitása teljes felborulással fenyeget, ha a logikai racionalitás a teleologikusnak, ez pedig az axiológikusnak a függvénye. Ez utóbbi ugyanis esetleg ex definitione ki van zárva, mert nem lehet még végső az a cél, amelyet még indokolni lehet, mivel minden célt csak egy távolabbi céllal lehet indokolni. A célok egymásközt és a végcéllal talán nem szükségképp és főképp nem minden esetben ugyanazon mértékig divergálnak. De az ellentét mindenesetre lehetséges, sőt talán bizonyos mértékig szükséges és hogy mikor, mennyire egyeztetethők össze a racionalizálási szempontok ellentétei, az történeti esetlegek, alkalmak kérdése.

Vagy nem borítja-e fel a cél irracionalitása az eszköz s az egész irracionalitása a rész racionalitását? Ha Magyary Zoltán helyesen állapítja meg, hogy maga a Takarékosági Bizottság rájött arra, hogy gyökeresen «nem negatívumokkal, nem lenyeséssel, hanem . . . modern egységes alkotások építésével kell segíteni», ha 1930-ban élesen elválasztja a politikát a közigazgatástól, a célt az eszköztől, a kompozíciót az előadástól és 1932-ben az «irányító nagy cél» nélküli racionalizálás gondolatát helytelennek véli,¹ akkor lehetetlen észre nem venni, miként vonja magába az egész raciona-

¹ Magyary Zoltán, *A magyar közigazgatás racionalizálása*, 1930; *A magyar közigazgatás gazdaságosságának és eredményességének biztosítása*, 1931; *A magyar közigazgatás racionalizálásának programja*, 1932.

litása vagy irracionalitása a részét, a célé az eszközét. Amint a kompozíció és a hangszer kölcsönösen függenek egymástól, amint egy pohár vízben is tanulmányozhatók a világegyetem csodái, úgy a legapróbb közigazgatási vagy magánjogi kérdés racionalizálásában benne él az egész jog, sőt az egész élet racionalitásának a problémája.

A jog racionalitásának ez a relativitása határa a racionalizálási törekvéseknek. A célok relativitásánál fogva erősen vitathatóvá és nehezen bizonyíthatóvá válik, hogy mi racionális és mi nem az. A törvényhozás racionalizálása a végrehajtásé nélkül, a közigazgatásé a törvényhozásé nélkül, a bírói funkcióé a törvényhozásé és a közigazgatásé nélkül, az eljárási és szervezeti jogé az anyagi gazdasági, személyi, büntetőjogé nélkül, az állami jogé a nemzetközi jogé nélkül partikularitásánál fogva határolt. A tulajdon és a munka, a háború és a béke, a nő, a gyermek, a család, a büntetés, a lojalitás nagy kérdéseiben világnézetileg meghasadt lelkületű korban a jog gyökeres racionalizálása illúzióknak tűnhetik fel.

Ezt a relativitását a racionalizálási szempontoknak konkrét javaslatokon tanulmányozhatjuk, anélkül, hogy mellettük vagy ellenük állást foglalnánk. Ha Schlegelberger¹ a törvényhozás racionalizálását a legislatorius munka intézményes korlátozásában látja, ez más szempont, mint ha Magyary «a tervszerű cselekvés és minden irányban való előrelátás» gondolatát állítja előtérbe. A korlátozó és leépítő racionalizálás a törvényhozási és igazgatási feladatoknak és szervezetnek épp azt a kiterjeszkedését akarja lefaragni, amely kiterjesztés és mindenirányú beavatkozás nélkül a másik felfogás szerint a modern élet racionalizálásáról beszélni sem lehet. Schlegelberger szerint a hivatali munkadühöt, ezt az európai betegséget kell leépíteni, mert, bármily groteszk, a munka ma azért rossz, mert túlsókat dolgoznak: a munkaerő céltalan és kultúraellenes elhasználásának véget kell vetni. A gépiesség, a lehajszolás rengeteget ártnak a közigazgatásnak. A kultúrérettel való kontaktus, a szellemi kipihenség és frissesség, a hivatalon kívüli kultúrérettől való lelki felüdülés és az eleven hivatási érdekelttség fenntartása fontosabb, mint az egésznap robot: Schlegelberger intézményesen bezáratná délutánra a minisztériumokat. Laski² szombati évet adna a hivatalnoknak, erősítené a tudományos és közigazgatási intézmények közti kapcsolatot, rövidítené a szolgálatot, a politikai week-end-et a közigazgatásban is meghonosítaná, konferenciákat és fesztelen összejöveteleket kezdeményezne, a közvetlen személyes kritikát, a korai önállóságot és felelősséget s a teljesítmény alapján való előmenetelt biztosítaná. A racionalizálásnak ezek a szempontjai nyilvánvalóan mások, mint a munkaidő egyszerű mechanikus felemelése vagy a szakvizsgáztatás. A racionalitás relativitására egyébként is kitűnő példa a hivatalnoki munka színvonalá-

¹ Schlegelberger, Franz, *Zur Rationalisierung der Gesetzgebung*, 1928.

² Laski H. J., *A Grammar of Politics*, 1925, 397—410.

nak kérdése. A szűkös jutalom, az előrejutás reménytelensége, az erőfeszítés teljes hiábavalósága akkor is eléggé indokolnák az intézendő ügyek iránti érdeklődés hiányát, ha ezt az a mesterséges úr is nem növelné, amely a hivatali felelőtlenség, a főnök kegyének kizárólagos fontossága következtében az érdemileg helyes és a hivatalnok szempontjából helyes ügyintézés között fennállhat. A hivatalnok fásultsága sokban hasonló az ipari munkáshoz. Amint ez utóbbi elveszti áttekintését munkájának jelentősége iránt és érdekét az egész munkafolyamat tökéletesítése iránt, úgy a hivatalnok is elveszti áttekintését és érdekelttségét egyaránt munkájának bürokrácián túli jelentősége, szempontjai és tökéletessége iránt. Ennek ismeretében a racionalizálás szempontjai mások, mint ha ezeket az összefüggéseket nem látjuk. A fizetés-csökkentések és előmenetelkorlátozások racionalizálása egészen más, mint a jutalom lehetőségére, felelősség fokozására, az ügy érdeme iránti mohó érdeklődés felébresztésére, a lelkes eleven hivatást jelentő szellemi tevékenység előmozdítására való törekvés. Az utóbbi szempontjából az előbbi újszólván merőben irracionális.

De nagyon különböző szempont a jogalkotás szakszerűségének és a népakarat minél teljesebb érvényesülésének a szempontja is. Schlegelberger szerint az egész törvényhozási probléma kulcsa a bizottsági tanácskozások kérdésében rejlik. Mindenki ismeri azt a nehézséget, hogy a nagy nyilvánosság előtt a kérdések elszakszerűtlenednek és túlpolitizálódnak. Ő is megjósolja, hogy ha a Reichstag nem képes szakszerűsíteni a bizottsági tárgyalásokat, akkor ez a birodalmi kormányt a kerettörvényhozás útjára szorítja, amint bennünket is előkészítenek arra, hogy a racionalizálás törvényhozási felhatalmazás alapján rendeleti úton hajtható végre a gyorsaság és a siker érdekében. Aki azonban a szakszerűség mögött politikát gyanít, arra nem lesz egészen megnyugtató a politikának szakszerűséggel való helyettesítése. A demokratikus bizottsági munka — amelynek különben nagy szerep jutott a legkülönbözőbb Tanácsokban is — és a szakszerű monokrácia módszere épúgy relatív és egyenrangú racionalizálási szempontok, mint a decentralizáció vagy centralizáció szempontjai.

Végül a közigazgatási bírói jogvédelem kiterjesztése is más szempontból való racionalizálást jelent, mint például a közigazgatás gyorsaságára, eredményességére és egységes vezetésére való törekvés. Az előbbi a jogállam, az utóbbi a közigazgatási nagyüzem, a legtökéletesebb állami gondoskodás eszmeköréből indul ki. Dickinson szép monográfiájában¹ kimutatta, hogy az előbbi a jog szupremáciájának, általános szabályok uralmának, csakis vitás esetek utólagos orvoslásának, az előbbi a preventív, a konkrét eset igényeihez jobban simuló, vitához és jogorvoslathoz nem kötött célszerűségnek az eszköze.

A kritériumok relativitása nem jelenti azt, hogy a különböző szem-

¹ Dickinson, John, *Administrative Justice and the Supremacy of Law*, 1927.

pontokat egyáltalában nem lehet összeegyeztetni. Ennek azonban feltétele, hogy ismerjük különbözőségüket. Feltétele továbbá a tőlünk nem egészen függő, rajtunk kívül álló történeti konstelláció, az alkalom, az a teljesen sohasem racionalizálható perspektíva, amelyben a racionalizálási problémák egyáltalában megjelennek és megpillanthatókká válnak. Ez átvezet bennünket a perspektivitás kérdésére.

A folyamat perspektivitása. A kritériumok relativitása és partikularitása azzal komplikálódik, hogy nem tetszésünkötől vagy erőfeszítéseinktől, hanem tőlünk független, a mi látásunkat meghatározó tényezőktől, a perspektívától függ, hogy mennyit küszöbölhetünk ki belőle. A kritériumok relativitása és partikularitása adva van a perspektívával. Nemcsak arról van szó, hogy tévedhetünk a célokban és az eszközökben, hanem arról, hogy az összes szempontokat, amelyeket a teljes racionalizáláshoz figyelembe kellene vennünk, egyetlen távlatban nem is láthatjuk, hanem mindig csak a mi saját külön állóhelyünkről partikulárisán pillanthatjuk meg.

Max Weber kutatásai meggyőzően szemléltetik, hogy a racionalizálás hogyan árnyalódik el a történeti perspektívával aszerint, hogy a szak jogászat vagy a bürokrácia, a mágikus vagy szent jogok, hierarchikus, patriarchális, patrimonialis vagy demokratikus uralom vagy felvilágosodott zsarnok szempontjai szerint válnak a racionalizálási problémák megpillanthatókká.

A perspektivitásnak érdekes példája, hogy Pound szerint¹ az athéni demokrácia a büntettest a nép ellenségének, a római felfogás ellenben a magistrátus, az angol pedig a király ellenfelének tekintette. A vádlott jogai és a népszabadság gondolata így jutottak elválaszthatatlan kapcsolatba az angol és római, de nem az athéni jogban. Az előbbieken ez vezetett a büntetőeljárás technicitására. Csak ebből a perspektívából lehet megérteni a büntetőjog történetében olyan korszakok váltakozását, amelyek a vádlott javára megmerevítik, biztosítékokkal tömik tele a jogot, mert a társadalom szabadságát féltik a hatósággal szemben, olyan korszakokkal, amelyek a hatósági beavatkozás hatásosságát preferálják, mert a társadalmat inkább féltik a büntettesektől, mint a hatóságtól. Kétségtelen, hogy ha a szemléletnek ilyen különbsége fennállott, akkor az athéni jog racionalizálói csakis annak az ellenkezőjét pillanthatták meg a racionalizálás céljaként, mint ami megpillantható volt az angol vagy római perspektívából.

A perspektivitásnak valóságos példatára a külföldi jog utánzása és recepciója. Az csak természetes, hogy a recipiált jog sohasem ugyanaz a hazai, mint az idegen televényben. Általános megfigyelés, hogy a gyarmatosítók hazulról magukkal hozott joga önkéntelenül is alkalmazkodik a benszülöttek jogához. De maga a recipiálás iránti készség vagy ellenállás is a perspektíva kérdése. A római jog recepciója Fehr szerint² a renaissance,

¹ Pound, Roscoe, *The Future of the Criminal Law*, Columbia Law Review 21 (1921) 1—16.

² Fehr, Hans, *Deutsche Rechtsgeschichte*², 1925, 208—210.

az abszolút impérium és a jogegység és biztonságra, valamint kiképzett kötelmi jogra való törekvés funkciója. Ha a renaissance általános kulturfolyamatának részeként nem terjed el az olasz egyetemeken szerzett római jogi műveltség, ha az uralkodó igényeinek nem kedvez annyira a római kodifikáció felfogása a monarcha imperiumáról, ha a római jog nem tudja kielégíteni azokat a szükségleteket, amelyeket a német jog szakadozottsága, bizonytalansága és az ingatlan tulajdonhoz tapadása már-már égetővé tett, azok a racionalizálási szempontok, amelyek a recepcióban érvényesültek, meg sem lettek volna pillanthatok. De az is a perspektivitás példája — ellenkező előjellel — hogy Skót országban azt az ősi népjogi helyzetet, mely szerint a clan tagjai örökölhető és fel nem mondható használati jogot élveztek az ingatlanon, amely a clan-főnök főtulajdonában állott, a XVIII. században római jogi műveltségű jogászok úgy értelmezték át, hogy a clan-főnök joga magántulajdon, a clan tagjaié ellenben felmondható haszonbérlet, ami által ezeket tettek földönfutóvá.¹

S ha Roggenek² igaza van abban, hogy a vérbosszú korabeli megtorlásos harcbíróság egyedül az alaki igazság, a jogerő eszméjét; a patriarchális döntőbíróság az anyagi bizonyítás és a méltányosság eszméjét és végül a főbenjáró bíróság az exekutiva eszméjét valósítja meg, akkor perspektivikus lehetetlenség az elsőtől pl. a tulajdon méltányos védelmét várni, vagy az első kettőtől a büntetés végrehajtását. A bíróságot anyagi bizonyítási címmé, a vita tárgyát tényállássá és jogi dologgá csak a három perspektíva irradációja tehetta.

Hogy a perspektivitás mennyire határát szabja a jog racionalizálásának, azt mutatja, hogy már maga a racionalizálásra való hajlam vagy az iránti ellenszenv is egyéni mentalitás, társadalmi rétegek, korok, a közvélemény áramlatai és a történeti perspektíva szerint változó irracionális tényezők függvénye.

A legislatorius optimizmus, a jogalkotási onnipotencia hiedelme, a dekretizmus, az imperatív jogszemlélet: az a hit, hogy valamit csak törvénybe kell iktatni, meg kell parancsolni s már élő joggá is vált, bizonyos beavatkozási optimizmus, amely rendszerint elégedetlenségből táplálkozik, az az utópisztikus felfogás, hogy az emberi vakság és tunyaság a belátásnak és törekvésnek a meggyőzés és kezdeményezés hatása alatt engedni fog: mindez a lelki beállítottság, mindezek a hiedelmek és vélemények kedveznek a racionalizálási törekvéseknek, hiányuk azokat akadályozza, uralkodásuk a perspektíva kérdése.

Az ellenkező lelki alkat, mentalitás vagy közhangulat viszont kép-

¹ V. ö. Yung, Erich, *Rechtsregel und Rechtsgewissen*, Archiv für civilistische Praxis 118 (1920) 130—131.

² Rogge, H., *Versuch zur Genealogie des Rechts als Grundlage für eine Kritik des Rechts*, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 27 (1912) 197—241.

telen bevenni a racionalizálás eszmevilágát. Ez a jogalkotási quietizmus szemlélete, amely a jogelméleti historizmussal függ össze. A jogot szerves növekedés, nem mesterséges beavatkozás produktumának nézi. Az anti-quárius szellem az antiquitást a priori azonosítja a racionalitással, kvalitással, értékkel s a racionalizálást a beavatkozás reménytelensége és céltalansága címén egyaránt kizárja. «A kor nem hivatott a törvényalkotásra.» A törvényhozás nyugalmi helyzetéről szóló doktrína szerint olyankor, amikor a törvény a Common Law elveivel vagy szellemével ellenkezni látszik, azt kell vélelmezni, hogy a törvény a Common Law doktrínát nem akarta érinteni. Nyilvánvaló, hogy ez a lelki alkat vagy közhangulat is perspektíva kérdése.

Természetesen a közbenső lelki alkat vagy eszmekör is perspektivikus. Ez az, amely a racionalizálás cél gondolatát hozzá tudja alkalmazni az irracionális tényezők mindenkori konstellációjához, amely a racionalizálás vitorláját az irracionális fuvalmak erejével hajtja, az ár vad erejét nem úgy akarja legyőzni, hogy ellenszegül, hanem úgy, hogy vitéti magát vele. A racionalizálást nem mint a jog racionalizálódásának megteremtését, hanem inkább mint felismerését és kihasználását pillantja meg. Perspektivikus ebben az intuíció, amely így a racionalizálás és a quietizmus gondolatát kibékíti. Perspektivikus maga a cél gondolat is, amelyben ez a synthesis végbemegy s amely a történeti unikum bélyegét nyomja rá az így racionalizált jogra. Justinianust, Werbőczyt, Coke-ot vagy Bentham-ot a történeti alkalom tette naggyá, a perspektíva szelektálta intuitív zsenijüket. Irracionális erők ritmusába bele tudták illeszteni a racionalizálás ütemeit.

A perspektivitást is ki lehet mutatni, mint a relativitást, a konkrét racionalizálási javaslatokon. A leépítő racionalizálás a gazdasági válság perspektívájából érthető. A hadügy egészen más tétel, az állami jog, mint a nemzetközi jog racionalizálásának perspektívájából. A bírói jogvédelem kiterjesztése a jogállam, a jogorvoslati fórumok és eljárási biztosítékok csökkentése és visszafejlesztése, a jogalkotás és parlamenti eljárás szakszerűsítése a tervszerűen cselekvő és minden irányban előrelátó — a tervgazdaság mintájára így nevezhető — terv-állam perspektívájában válik csak megpillanthatóvá.

Nyilvánvaló, hogy ezeknek a perspektíváknak az átvilágítása feltétele a kritikai racionalizálásnak.

A folyamat transzformációja. A kritériumok relativitásán és a folyamat perspektivitásán kívül a legfontosabb határa a jog racionalizálásának a folyamat transzformációja. Ezen azt értjük, hogy a jog, függetlenül az alakítására irányuló tudatos törekvésektől, mintegy önmagától, objektív folyamat során, folytonosan racionalizálódik és irracionalizálódik, merevül és fellazul. Ha a jog objektív társadalmi jelenség, akkor sem maga a jog, sem annak racionalitása merőben alanyi alkotás, alanyi felismerés és elhatározás alapján tetszés szerint előidézhető eredmény nem is lehet.

Minden reform, kodifikáció és racionalizálás felett Damokles-kardként lebeg az a tapasztalat, hogy a kitervelt észszerűség a gyakorlatban csődöt mond s az észszerű mintegy csak a megfoghatatlanon keresztül érvényesül. Ami az elképzelésben racionális, irracionálissá válhatik a gyakorlatban. A merev jog sorsa a méltányosság, a Codexé a Novella. Vernunft wird Unsinn, Wohltat Plage. Viszont ami a legracionálisabbnak tűnik fel, sokszor épp az lényegül át racionálissá. A jog racionalitása mindig irracionális tényezőknek egy bizonyos specifikus konstellációja. A Megfoghatatlan hajt bennünket, az Értelem csak világít.

Már a primitív jog mágikus formalizmusában, már a jog keletkezésében is mintegy az irracionális anyaércében jelentkezik a racionalitás. A szimbolikus formák, a főnök, a jogi mágusok — Gyulák, Rachimburok, Druidák, Brehonok stb. — mágikus tisztelete nélkül a jog sohasem keletkezett volna. Az a belátás, hogy a vérharc enyhítése, a kompozíció bevezetése, az erőfecsérlés megtakarítása mérhetetlenül hasznos is, utólagos. Irracionális erők vontatták azt a szekeret, amelyen alattomban a racionális belátás is bevonult. A vérharc szabályainak betartásán örökdő nyilvánosságnak, a mágikus hatalmakhoz intézendő kérdés felől határozó bíróságnak transzformációja méltányos bizonyítási eljárás alapján érdemben ítélő bírósággá, a vérharc transzformációja bizonyítási eljárássá ragyogó példája a jog racionalizálódásának. Csak utólag méltányoljuk egész jelentőségében a primitív jogi formák desaffektuáló hatását és a bírói funkciónak azt a racionalizálódását, amely a harc nyilvánosságát fokozatosan az anyagi igazságot általános szabályok szerint kereső bírósággá avatta. Ez a racionalizálódás túlnyomó részben transzformációja, objektív folyamat során való átlényegülése a megfoghatatlannak észszerűvé. Olyasféle folyamat ez, mintha a háború azáltal lényegülne át fontos nemzetközi funkcióvá, hogy a hadseregeket a harc helyett más feladatokra kezdenék alkalmazni. A racionalizálás szerepe ezekben az objektív racionalizálódási folyamatokban az irracionális erők hatásirányának kifürkészése és kihasználása lehetett. A racionális gondolat belecsempészése az irracionális erők akciórádiusába, amihez — a magyarázat köpenyébe burkolt jogalkotás mintájára — minden idők nagy jogászai annyira értettek. Mihelyt ez a folytonos türelmes hallgatóság az irracionális erők játékára megszűnik, mihelyt a racionalizálás nem alkalmazkodik többé leleményesen és furfangosan az irracionális igények üteméhez, a jog irracionalizálódik, racionalitása irracionálissá lényegül át.

Legvilágosabb ez az irracionalizálódás a jog túlnövekedése esetében. A jog növekedése racionális mint a jogesetek variációjának a funkciója. A jogesetek tömegessége és variációja az eljárások elkülönülését és állandósulását eredményezi. A jogesetek zakatoló malmában a gutta cavat lapidem példájára burjánzik el a jog. A precedensek követése jogelveket s azokból lassan rendszert csiszol ki, amint egymáshoz való vonatkozásai-

kat mind pontosabban leméri. Ez a rendszer a maga immanens logikájával önálló életet kezd élni. Ugyanúgy a szervezet is. Eszközből mindkettő öncéllá válik. Ez a túlnövekedés a jog hypertrophiája. A jog tömegessége olyan méreteket ölthet, amely érvényesülését kizárja. A szervezet viszont fejlődésének immanens törvényénél fogva túlnövekedésében sterilizálja önmagát, funkciótlaná válik. Ennek fantasztikus példáit nyújtja az angol Common Law bíróságok hivatalnokainak hierarchiája, amely Holdsworth szerint egyenesen a subinfeudatio képét mutatja. A hierarchia élén nagy méltóságú hivatalnokok nagy összegeket húztak semmiért, alján szegényesen fizetett írkokok végezték a munkát. 15 eladható hivatal közül 3-nak jövedelme évi 13.405 fontra rúgott, amelyből 767 fontot fizettek azoknak, akik a hivatal tulajdonosa helyett a munkát tényleg elvégezték. A Chief Justice által kinevezett chief clerk egymaga nem kevesebb, mint öt eladható állásra nevezhetett ki.¹

A jog hatásosságában is van túlfejlődés, irracionalizálódás. Ez a hatásosság csak bizonyos határig feltétele, azon túl akadálya lehet a jog helyes céljai megvalósításának. A túlhatásos szervezet túlkapásokra, perverz funkcióra hajlamos. Elnyomhatja a szabad magánkezdeményezést azon a mértéken túl, amely az egészséges közösségi élet feltétele. Nem fog kritikát tűrni céljai tekintetében. Értéktelen területeket hódít meg, palotákat épít, miközben a konyhók düledeznek. Mert annyira alkalmas eszköz, célokat keres magának, foglalkoztatást követel s mert az észszerűnél magasabb célokat is elérhetni vél: kalandokba fog bocsátkozni. Mert jól tud exequálni, elveszi utolsó garasunkat, mert sok a pénze, reménytelen vállalkozásokba bocsátkozik, mert mindent képes megtudni, spiclit állít mindenki mögé, mert mindent meg tud torolni, sok mindent megtorlandóvá tesz, mert jól tud védekezni, támadni fog. Racionalitása, saját immanens törvényeinél fogva, irracionalizálódik.

A nagyobb szabadság irányában való jogfejlődés is irracionalizálódhatik. Hogy harcot, kényszert, erőpazarlást takarít meg s ezzel több szabadságot tesz lehetővé, a jog tulajdonképpeni társadalmi funkciója. Ez is pervertálódhatik, amikor ez a szabadság értelmetlenné válik. Hitnek, vallásnak, ismeretnek a jog eljárásapparátusán keresztül való oktrojálása, még amikor kétségkívül több szabadságot jelent is, forrásánál mérgezett, pervertált szabadság, mert az oktrojált meggyőződés nem meggyőződés. Értelmetlenné válik azonban a szabadság, mint a jog funkciója, ha a merő be nem avatkozás, a *laissez faire*, az abszolút érintetlenség, a temetői szabadság, a remete társtalan szabadságát akarja megvalósítani. Túlfejlődik a jog, amikor a lehetséges társadalmi szabadság, az igazságosság, relatív gyarapítása helyett az abszolút, társtalan szabadságot akarja közvetlenül szolgálni s ezzel az egyedül lehetséges relatív társadalmi szabadságot akadá-

¹ Holdsworth, W. S., *A History of English Law* 1.⁴ (1927) 259—260.

lyozza. A jog túlracionalizált szabadságfejlődése így vezet a saját irracionálizálódásához.

A jognak a kölcsönösség irányában való fejlődése addig racionális, amíg a célok rangsora vagy egyenrangúsága, amelyek között a kölcsönösség érvényesül, meg nem rendül. Bármely cél preferálása esetén a jog kölcsönössége irracionálizálódik. A túlkölcsönös jog abban hasonlít a túlhatalmasozhoz, hogy nincs egyértelműen szelektált célkitűzése. De míg a túlhatalmasoz jog egy vaktában kiválasztott cél erőszakolásával fenyeget, addig a túlkölcsönös jog a célmegvalósítás elköcsönységével, egy enervált, elférfiatlanított céltudattal, amely eleven, friss és nagy cél-élményekre már nem képes. A túlkölcsönös jog minden célt fog szolgálni s épp ezért egyet sem igazán.

A transzformáció folyamata annyiban határa a jog racionalizálásának, amennyiben ez utóbbinak sikere attól függ, hogy a tervszerű akció mennyire tud hozzáilleszkedni az objektív folyamat megváltoztathatatlan irányvonalaihoz. Ha nemcsak a racionalizáló racionalizál, hanem rajta kívül a jog az ő híre nélkül magától is racionalizálódik, akkor deviációval kell számolnia, amely a terv és a folyamat közé minden pillanatban beékelődhetik, óvatossá kell lennie, ha látja, hogy a racionalizálás talán nem is annyira alkotás és mozgalmas akciók, mint inkább figyelmes alkalmazkodás kérdése.

A sikeres racionalizálás feltételei. Aki a relativitásnak, perspektivitásnak és transzformációnak szociológiailag törvényszerű határaitól nem tud, az mindenesetre egészen másképp fog racionalizálni, mint az, aki ezeket a határokat állandóan módszeresen nyilvántartja. Minden beleütközés e határokból veszélyezteti a racionalizálás sikerét s mivel e határok szorosak, ignorálásuk gyakori határsértésekre és végeredményben a racionalizálás kudarcára fog vezetni.

Mindazonáltal a racionalizálás határainak ismerete nem a quietizmust indokolja. Mindenesetre bizalmatlanná tesz azonban a racionalisztikus, erőszakos, saját határait nem ismerő racionalizálással szemben. Spekulatív, dogmatikus módszerekkel, *uno ictu* nem lehet a jogot racionalizálni.

A racionalizálás szociológiai határai nemcsak korlátjai, hanem alapjai, alapvető előfeltételei a racionalizálásnak. Épp perspektívásából következik, hogy a racionalizálás bizonyos konstellációkban nemcsak lehetséges, hanem szükséges, mert az irracionális erők hatásirányában fekszik. Épp mert a jog racionalitása csak irracionális tényezőknek specifikus konstellációja, ezen a konstelláción belül teljesen egyértelmű. A racionalitás relativitása tehát nem tesz okvetlenül racionalizálási relativizmust indokolttá. Épp mert a történeti konstelláció meghatározza a racionalizálás lehetőségeit, a mindenkori perspektívában láthatóvá vált racionalizálási követelmények e konstelláció és perspektíva határai között abszolútak.

A mai konstelláció igazolja a racionalizálási törekvéseket, ha azok a

kritikai, saját határait ismerő, racionalizálás színvonaláig képesek emelkedni. A mai kor nem fog kevesebbel megelégedni, mint ami a részleges szakszempontokon messze túl az egész emberi élet racionalizálásaként is megállja a helyét. De a racionalizálásnak kézlegyintéssel elintézése, a nem-törődömség és quietizmus indokolatlan olyan korban, amelyben a jogalkotás mobilizálódott, amelyben a jogélet üteme is oly gyorsá vált, hogy az öntudatlan, lassú jogfejlesztés módszerei és fatalizmusa teljesen felmondja a szolgálatot. Amikor a jogalkotási, jogalkalmazási és közigazgatási nagyüzem méretei és tempója adva van, a racionalizálási problémák ignorálása és negligálása racionálisan és irracionálisán egyaránt védhetetlen. A mai jogfejlődés üteme és perspektívája épp az irracionális tényezők konstellációja folytán kikerülhetetlenné teszi a racionalizálást.

De épp a jogéletnek ez a nagyüzemre emlékeztető mérete és üteme és annak folytán a tervszerű beavatkozások sikerének vagy kudarcának azonnali jelentkezése és elpalástolhatatlansága a mai konstelláció és perspektíva parancsoló követelményévé teszi a kritikai racionalizálást. Követelménye a racionalizálás kritikája, irracionális feltételeinek átvilágítása és a racionalizáló kalkulusba való minél teljesebb beleépítése: a racionalizálás racionalizálása, erőszakolt, racionalisztikus elemektől való megtisztítása, mindenkori irracionális súlypontjának felkutatása, a racionalitás és az irracionalitás kiegyensúlyozása. A magasabb racionalizálás titka ugyanis nyilván az irracionális alépitmény beépítése a racionalizálás magasépitményébe. Enélkül a racionalizálás racionalisztikus és mint ilyen mindig kockázatos, legtöbbször fecsérő és sokszor sikertelen.

A sikeres racionalizálás feltétele tehát annak a bizonyosságnak a fokozása, amellyel az irracionális erők hatásiránya, a konstelláció által megengedett, sőt sürgetett racionalizálás, a racionalizálhatóság megállapítható. Amikor az irracionálódás folyamata nagyon előrehaladt, a racionalizálás alig nehezebb feladat, mint az érett gyümölcs leszakítása. A racionalizálás sikerének egyik legfontosabb garanciája a racionalizálásra megérett és még nem vagy nem egészen megérett kérdések kritikai nyilvántartása és megkülönböztetése. Ahol, mint pl. a választási módszerek kérdésében, a vélemények és törekvések aránylag teljesen kitértek, ott a racionalizálás menete is sokkal biztosabb. Ahol ellenben nagy ellentétes erők mérkőzése higgad le racionalizálhatóvá, mint pl. a tulajdon kérdésében, ott a racionalizálás módszere csak annak a marge-nak a szélesítése lehet, amelyen az ellentétek összeegyeztethetők. Ennek a marge-nak a szélesítése az egyedül lehetséges módszer pl. az állami szuverenitás és a nemzetközi jog hatásossága kérdésében.

A racionalizálás sikerének biztosítása vagy fokozása úgy lehetséges, ha azt experimentális és folytonos, tudományosan és kritikailag megalapozott funkcióvá tesszük. Nem alkalmi racionalizálási orgiákra, nem katasztrófaszerű racionalizálásra van szükség, hanem kontinuális észlelésre, meg-

figyelésre, kísérletezésre és az elkövetett hibák azonnali bátor kiküszöbölésére.

Amilyen súlyt helyezek annak hangoztatására, hogy fejtegetéseim a racionalizálási törekvéseknek nem romboló, hanem barátságos kritikája, ugyanannyira életbevágónak tartom e törekvések sikere érdekében a határismeretet és az önkritikát. Elismerem, hogy e törekvésekben már ma is sok önkritika van. De fejtegetéseim talán kimutatták, hogy ez az önkritika még messzemenően fokozható.

A sikeres racionalizálás feltétele az állandó, intézményes, tapasztalati, experimentális, tudományos és kritikai előkészítés és megfigyelés. Csak a konkrét probléma történeti, esztörténeti, szociológiai, statisztikai, gazdasági, jogösszehasonlító stb. adatainak évek során át folytatott állandó kritikai kutatása, csak a jog funkcionálásának állandó adatszerű megfigyelése és tudományos kritikája, csak a kormányzati szervek és megfelelő tudományos intézetek kooperációja és a szabad tudományos kritika teljes érvényesülése hozhat olyan eredményt, amely a történeti perspektívába beleillik. A jogpolitikát érintő tudományok messzemenő támogatása, a kormányzattal kooperáló tudományos intézetek megszervezése és a nyilvános szabad kritika érvényesülése nélkül nincs emberi biztosíték az iránt, hogy a jog racionalizálása a fennálló égető szükségletet kielégíthesse. Olyan adatgyűjtő és tudományos módszerekkel kutató szerveknek, intézeteknek a legislatorius és kormányzati szervek köré való kiépítése, amelyek az állandó előkészítés, kutatás és megfigyelés munkáját az impérium gondjaitól mentesítve elvégzik, elengedhetetlennek látszik. Itt lenne nagy jövője az egyetemi jogi karok, mint tudományos s a törvényhozó, kormányzati és bírói szervek tervszerű együttműködésének. A jogalkotás színvonala attól az áldozattól fog függeni, amelyet a tudományos módszerekkel dolgozó kritikai racionalizálásra fordítanak. Az állam kétségkívül nagyszámú tudományos intézetet tart fenn jelentékeny költséggel, amelyek a társadalmi szükségletkielégítés szempontjából egyenesen eltörlődnek azoknak a jogpolitikai vonatkozású tudományos intézeteknek a fontossága mellett, amelyeknek fenntartása a jog kritikai racionalizálásának elengedhetetlen előfeltétele lenne.

A racionalizálás határainak ismerete bizonyítja, hogy ezek a feltételek a sikeres racionalizáláshoz elengedhetetlenek. Az állam megteremtheti vagy megvonhatja őket, de minden népnek olyan joga lesz, amilyent megérdemel.

HORVÁTH BARNA